

УДК 94: 340.15(477)

DOI <https://doi.org/10.32782/2305-9389/2021.25.11>

УТВОРЕННЯ НЕЗАЛЕЖНОЇ УКРАЇНИ ТА ЇЇ ЮРИДИЧНЕ ОФОРМЛЕННЯ

Чечельницька Ганна,*orcid.org/0000-0003-3297-082*

кандидат історичних наук,

доцент кафедри історії та теорії держави і права
Університету митної справи та фінансів

Найважливіші історичні явища, що позначили формування української державності, знайшли широке висвітлення у працях як авторів минулих часів, так і сучасних дослідників. Однак актуальною проблемою залишається дослідження утворення сучасної Української держави як розв'язання діалектичного протиріччя між об'єктивною необхідністю створення цієї держави, зумовлене фактичним рівнем розвитку української нації, та неможливістю створення такої держави в умовах радянської імперії. Метою цієї статті є аналіз її узагальнення сформованих у сучасній літературі підходів до характеристики процесу утворення Української держави в поєднанні з дослідженням нормативно-правових актів, що засвідчують її юридичне оформлення, а також викладення власного бачення щодо визначення сутності цих історичних явищ. Висвітлено поступ України до створення незалежної держави наприкінці 80-х – на початку 90-х років XX ст. Розкрито зміст процесів національного відродження як важлива передумова розгортання процесів державного будівництва. Проаналізовано процес формування державно-правових засад та інститутів сучасної держави й її юридичне оформлення, що стало актом відновлення історичної справедливості та реалізації прагнень багатьох поколінь українців різних часів. Показано процес юридичного оформлення української незалежності і створення державних інститутів, що стали базовими для розуміння правового статусу України в наступні десятиріччя національного розвитку. Досліджено особливості конституційного процесу в 1990–1996 рр., що завершився прийняттям Конституції. Предмет дослідження обмежено періодом від розгортання національно-державного відродження України наприкінці горбачовської перебудови до прийняття Конституції 1996 р. Розглянуто процес набуття реального змісту державними інститутами, що сформувалися на базі республіканських органів влади України як однієї з радянських республік, чий суверенітет мав суто формальний характер. Виокремлено та охарактеризовано систему правових актів, які юридично закріпили найважливіші державні та правові елементи незалежної Української держави.

Ключові слова: держава, суверенітет, незалежність, державна влада, Конституція, правонаступництво.

Chechelnytska Hanna. Formation of independent Ukraine and its legal formulation

The most important historical phenomena, which marked the formation of Ukrainian statehood, have been widely covered in the works of both authors of past times, and modern researchers. However, the actual problem remains the study of the modern Ukrainian state's formation as the solution to the dialectical contradiction between the objective need for this state, due to the actual level of development of the Ukrainian nation, and the impossibility of creating such a state in the conditions of the Soviet empire. The purpose of this article is to analyze and summarize established in the modern literature approaches to the characteristic of the process of formation of the Ukrainian state, combined with the study of legal acts, certifying its legal execution, as well as to present our own vision of determining the essence of these historical phenomena. In the article the movement of Ukraine to creation of independent state at the end of 80th -beginning of 90th years is described. The content of the processes of national rebirth as an important precondition for the deployment of state-building processes is disclosed. The process of formation of state-legal principles and institutions of the modern state and its legal registration which became an act of restoration of historical justice and realization of aspirations of many generations of Ukrainians of different times is analyzed. The process of juridical formation of the Ukrainian independence and creation of state institutions which became basic for the understanding of the legal status of Ukraine in the next decades of the national development is shown. The features of the constitutional process in 1990-1996 which finished with the adoption of the Constitution are investigated. The subject of the research is limited to the period from the deployment of national-state rebirth of Ukraine at the end of Gorbachev's perestroika to the adoption of the Constitution in 1996. The process of obtaining real content by the state institutions formed based on republican authorities of Ukraine as one of the Soviet republics, whose sovereignty was purely formal in nature, is considered. The system of legal acts, which legally fixed the most important state and legal elements of independent Ukrainian state, is singled out and characterized.

Key words: state, sovereignty, independence, state power, constitution, succession.

Постановка проблеми у загальному вигляді та її зв'язок з важливими науковими чи практичними завданнями. Найважливіші історичні явища, що позначили формування української державності, знайшли широке висвітлення у працях як авторів минулих часів, так і сучасних дослідників.

Однак актуальною проблемою залишається дослідження утворення сучасної Української держави як розв'язання діалектичного протиріччя між об'єктивною необхідністю створення цієї держави, зумовлене фактичним рівнем розвитку української нації, та неможливістю створення такої держави в умовах радянської імперії.

Аналіз останніх досліджень і публікацій, на які спирається автор. Проблеми, що розглядаються у цій роботі, неодноразово досліджувалися. Так, Ю.М. Алексєєв, С.В. Кульчицький, А.Г. Слюсаренко у посібнику «Україна на зламі історичних епох: Державотворчий процес 1985–1999 рр.» [10] аналізують як розвиток України на шляху її поступу до незалежності в роки перебудови у 1985–1991 рр., так і національно-державне відродження 1991–1999 рр., виділяючи, зокрема, успіхи і труднощі державотворення в Україні. С. Головатий у статті «Щоб забезпечити майбутність народу...» [11] розглядає історико-правові аспекти прийняття Конституції 1996 р. А. Панюк, М. Рожик в «Історії становлення української державності» [15] одними з перших звернулися до аналізу державотворення початку 90-х років ХХ ст. В. Гончаренко у статті «Державно-правове будівництво в перші роки незалежності України (24 серпня 1991 р. – середина 1996 р.)» [12], опублікованій у «Віснику Академії правових наук України» у 2000 р., аналізує, зокрема, процеси юридичного оформлення створення незалежної Української держави. Досліджувані проблеми розглядалися також авторами праць, опублікованих у збірці «Молода Українська держава на межі тисячоліть: погляд в історичне майбутнє демократичної правової держави Україна» [14].

Метою статті є аналіз й узагальнення сформованих у сучасній літературі підходів до характеристики процесу утворення Української держави в поєднанні з дослідженням нормативно-правових актів, що засвідчують її юридичне оформлення, а також викладення власного бачення щодо визначення сутності цих історичних явищ.

Виклад основного матеріалу дослідження з повним обґрунтуванням здобутих наукових результатів.

На шляху до незалежності

В умовах «перебудови» Україна на відміну від так званих «гарячих точок» СРСР залишалася оазою стабільності. Нижчий рівень активності її населення «пояснювався передусім традиційно вищим рівнем життя, меншою люмпенізацією і стійкішими джерелами прибутків» порівняно з деякими іншими союзними республіками [15, с. 119]. Однак після катастрофи на Чорнобильській АЕС 26 квітня 1986 р. в Україні поширюється рух із вимогами закрити атомні станції. Створюються політичні клуби, просвітницькі українознавчі організації.

Серед вимог антикомуністичної опозиції чи не найважливішою була вимога передачі влади в республіці радам народних депутатів. Початок 1990 р., коли розгорнулася передвиборна кампанія до Верховної Ради УРСР та місцевих рад, став часом гострих політичних баталій.

Користуючись підтримкою з боку національного руху, альянс демократичних організацій, очолюваних Народним рухом України, «здобув на виборах до парламенту в березні 27% місць. Незважаючи на значні перешкоди у діяльності національних організацій, вони досягли контролю в міській раді Києва» [15, с. 123].

6 березня 1990 р. Народний рух ухвалив, що його метою є створення незалежної демократичної України. Представники демократичних партій утворили в республіканському парламенті Народну раду на чолі з академіком Ігорем Юхновським, до складу якої увійшло 125 депутатів. Це був унікальний випадок у світовій парламентській практиці, коли меншість в особі Народної ради здобувала перемоги і претендувала на керівництво парламентом.

Політичні настрої української громадськості значною мірою радикалізуються. Народна рада використовує трибуну парламенту для пропаганди поглядів опозиції. Страйк шахтарів Донбасу став поштовхом для уряду України, щоб заявити про наміри перебрати промисловість із союзного підпорядкування під власну юрисдикцію.

16 липня 1990 р. Верховна Рада прийняла «Декларацію про державний суверенітет УРСР», що стало початком шляху України до юридичного оформлення її незалежності. Декларація закріплювала «державний суверенітет України як верховенство, самостійність, повноту і неподільність влади Республіки в межах її території та незалежність і рівноправність у зовнішніх зносинах» [2; 5]. Розвиваючи ідеї Декларації, Верховна Рада 3 серпня 1990 р. прийняла Закон «Про економічну самостійність Української РСР». У ньому проголошувалося, що Україна самостійно визначає економічний статус і стратегію соціально-економічного розвитку: здійснює управління економічними процесами з метою всебічного розвитку соціальної та культурної сфери тощо [6]. Усупереч позиції багатьох республік Москва на 17 березня 1991 р. призначила референдум, на який виносилося питання: «Чи вважаєте ви необхідним

збереження Союзу Радянських Соціалістичних Республік як оновленої федерації рівноправних суверенних республік, в якій повною мірою гарантуватимуться права і свободи будь-якої національності?». Керівництво УРСР вирішило паралельно провести опитування населення з питання «Чи згодні ви з тим, що Україна має бути в складі Союзу Радянських суверенних держав на засадах Декларації про державний суверенітет України?». Результати опитування свідчили про наростання прагнення до створення суверенної держави. За незалежність проголосувало 80,2% виборців, які прийшли на виборчі дільниці. За СРСР як оновлену федерацію суверенних республік (всесоюзний референдум) висловилися 70,5% виборців. Таким чином, більшість виборців в обох випадках висловилися «за», не розуміючи, що голосують за різні форми національно-державного устрою.

Наступним кроком України до суверенітету стало прийняття Верховною Радою 5 липня 1991 р. Закону «Про Президента Української РСР». Президент ставав найвищою посадовою особою Української держави і головою виконавчої влади [7].

Утворення незалежної Української держави (24 серпня 1991 р.)

Просування України до незалежності опинилося під загрозою в результаті реакційного перевороту, який відбувся 19–21 серпня 1991 р. 24 серпня 1991 р. після провалу перевороту й краху імперських структур Верховна Рада прийняла Акт проголошення незалежності України, у якому йшлося: «...здійснюючи Декларацію про державний суверенітет України, Верховна Рада Української Радянської Соціалістичної Республіки урочисто проголошує незалежність України та створення самостійної Української держави – України» [1]. Таким чином, 24 серпня 1991 р. виникла нова держава – Україна. Постановою Верховної Ради «Про проголошення незалежності України» було вирішено: «1 грудня 1991. провести республіканський референдум на підтвердження акта проголошення незалежності» [9; 8].

Уряд розпочав створення Збройних сил України, Національної гвардії, Національного банку та ін. 28 січня 1992 р. було прийнято рішення про визнання Державним синьо-жовтого прапора, 16 січня було затверджено ухвалу про Державний гімн України на музику М. Вербицького, а 19 лютого – про затвердження Малим гербом України тризуба.

12 вересня 1991 р. Верховна Рада прийняла Закон України «Про правонаступництво України». Він установив, що тимчасово до ухвалення нової Конституції зберігала силу Конституція Української РСР. Було вирішено, що закони та інші акти, ухвалені Верховною Радою УРСР, діють, оскільки вони не суперечать законам України, ухваленим після проголошення її незалежності.

Важливим документом незалежної України став Закон України «Про громадянство» [4], прийнятий 8 жовтня 1991 р. Установлювалося, що всі громадяни СРСР, які постійно проживали на території України на момент проголошення її незалежності, є громадянами України.

Важливе місце в процесі розбудови Збройних сил України мали прийняті парламентом 6 грудня 1991 р. закони «Про Збройні сили України» та «Про оборону України», закони від 4 листопада 1991 р. «Про Національну гвардію України» та «Про Прикордонні війська України», а також Закон України «Про державний кордон України» від 4 листопада 1991 р. [5].

За місяць після проголошення незалежності Україну визнали понад 50 держав світу. Упродовж першого року її існування державну незалежність визнали 123 країни, а через два роки – понад 160 держав світу. У середині 1994 р. Україна мала 44 консульства в іноземних країнах. «Першими визнали Україну Польща, Канада, Угорщина, Болгарія, Румунія, Чехословаччина, Австрія, Німеччина та інші держави. Не залишилися осторонь США, Росія, а також незалежні держави, які виникли після розвалу СРСР» [15, с. 144].

Підтвердженням міжнародної правосуб'єктності України є здійснення нею права висилати й приймати дипломатичних представників. Україна висилає і приймає офіційних повноправних дипломатичних представників у найвищому ранзі – повноважного посла. «Обмін дипломатичними, консульськими, торговельними представництвами є реалізацією безпосередніх, прямих, двосторонніх відносин з іншими державами, усуває можливість посередників іноземних держав, які б могли претендувати на привласнення суверенітету України» [15, с. 145]. Реалізація Україною своїх прав та обов'язків на міжнародній арені переплітається з проблемою безперервності, тяглості (континуїтету) та наступності (сукцесії) Української держави. Сучасна Україна продовжує державні традиції минулого. Вона приєдналася до Віденської конвенції 1978 р. про правонаступництво держав щодо договорів і Віденської конвенції про правонаступництво держав щодо державної власності, державних активів і державних боргів. У юридичному оформленні утворення незалежної України вагомим роль відіграли результати референдуму щодо його підтвердження. 1 грудня 1991 р. на питання референдуму: «Чи підтверджуєте Ви Акт проголошення незалежності України?» 90,32% виборців відповіли: «Так, підтверджую». Основними причинами такої одностайності було прагнення народу України до незалежного життя,

фактичний розпад Союзу РСР, певна стабільність на тлі республік українського товарного ринку, прагнення владних прокомуністичних сил зберегти свої позиції в Україні за умов зростаючого наступу антикомунізму з Москви. Одночасно з референдумом відбулися і вибори Президента України. За більшістю голосів – 61,59% перемогу отримав Голова Верховної Ради України Леонід Кравчук. Референдум 1 грудня 1991 р. став вирішальною подією на шляху повної ліквідації центральних владних структур і цивілізованого оформлення права українців на власну державу. Наступним кроком цього процесу стало юридичне денонсування договору 1922 р. про створення СРСР і фактична та формальна ліквідація СРСР. За два роки після проголошення незалежності Верховною Радою було прийнято 123 закони і кодекси та понад 500 різних постанов. Прийняті пакети законів дали змогу приступити до розбудови національної економіки, власної фінансово-кредитної, грошової, податкової систем. Отже, в Україні були сформовані найважливіші інститути державності.

Конституційний процес в Україні (1990–1996 рр.)

Процес створення нової Конституції почався з прийняття Верховною Радою Декларації про державний суверенітет України 16 липня 1990 р. Перший офіційний проєкт Основного Закону Постановою Верховної Ради України від 1 липня 1992 р. було винесено на всенародне обговорення. У ході його надійшло 47 тис зауважень і пропозицій. Згідно із цим проєктом Конституції, Україна проголошувалася демократичною, правовою, соціальною державою. Всенародне обговорення проєкту Конституції України, яке тривало з 15 липня до 1 грудня 1992 р., призвело до укладання проєкту Конституції в редакції від 27 травня 1993 р. «Проєкт послідовно проводив лінію на утвердження України як незалежної держави, яка визнає людину, її життя і здоров'я, честь і гідність, недоторканість і безпеку найвищою соціальною цінністю» [11]. Наступний проєкт Конституції України, підготовлений Конституційною комісією, датується 26 жовтня 1993 р., але це вже було через два дні після того, як 24 жовтня 1993 р. Верховна Рада України прийняла рішення про дострокові вибори Верховної Ради України і Президента України. Після 26 жовтня 1993 р. конституційний процес в Україні практично загальмувався. Відновлення новітнього конституційного процесу в Україні відбулося після парламентських і президентських виборів 1994 р. 10 листопада 1994 р. Верховна Рада України затвердила новий склад Конституційної комісії. Комісія провела п'ять засідань, проте за понад півроку свого існування не ухвалила жодного рішення стосовно змісту проєкту нової Конституції. Головною причиною цього було протистояння між Верховною Радою України та Президентом. Виходячи з того, що здійснення реформ в Україні неможливе без організації державної влади на засадах її поділу, Президент вніс 2 грудня 1994 р. до Верховної Ради законопроєкт під назвою «Конституційний закон України про державну владу і місцеве самоврядування в Україні». Цей законопроєкт лише посилив і загострив політичне протистояння законодавчої та виконавчої гілок влади. Як один із варіантів виходу з кризи ще на першому засіданні нової Конституційної комісії (28 листопада 1994 р.) була висунута ідея укладення Конституційного договору між трьома або принаймні двома гілками влади. Формально-юридичним чинником, що дав змогу впровадити ідею укладення Конституційного договору, став факт схвалення Верховною Радою 18 травня 1995 р. більшістю голосів народних депутатів Закону «Про державну владу і місцеве самоврядування в Україні». Це призвело до виникнення неузгодженостей між положеннями Конституції 1978 р. та положеннями цього Закону. Правовий дуалізм вів до загострення політичної конфронтації. За таких умов обидві сторони – Верховна Рада і Президент – погодилися на укладення 9 червня 1995 р. Конституційного договору. Серед позитивних політико-правових наслідків укладення Конституційного договору для внутрішнього та зовнішнього становища України слід особливо вирізнити відмову від концепції «лібералізація авторитаризму» на користь концепції «демократична система» – встановлення через застосування нових принципів організації влади нового конституційного правопорядку тимчасового за своїм характером, переломного за своїм значенням. Такі наслідки укладення Конституційного Договору підтверджені висновком Європейської комісії «За демократію – через право» (Венеціанська комісія Ради Європи [13, с. 524]. Укладаючи Конституційний договір, Президент і Верховна Рада визнали за необхідне прийняти нову Конституцію не пізніше ніж через рік зі дня підписання Конституційного договору. 11 березня 1996 р. Конституційна комісія схвалила проєкт Конституції України і внесла його на розгляд Верховної Ради. Остаточний доопрацьований проєкт Конституції було розглянуто Верховною Радою 15 червня 1996 р. і схвалено в першому читанні. Проте депутати, що належали до лівішої більшості парламенту, бойкотували засідання Тимчасової спеціальної комісії, голосували проти проєкту в сесійному залі, ставлячи під сумнів саму процедуру прийняття Конституції, адже для її прийняття була необхідна більшість у дві третини голосів.

У цій ситуації Президент України вдався до нетрадиційного, але ефективного способу розв'язання чергового конфлікту: 27 червня 1996 р. видав указ про проведення референдуму стосовно проєкту

Конституції, схваленої Конституційною комісією 11 березня 1996 р. За цих умов Верховна Рада прийняла безпрецедентне рішення працювати в режимі одного засідання аж до остаточного прийняття Конституції України. Після безсонної для депутатів «конституційної ночі» 28 червня 1996 р. о 9 год. 30 хв. Основний Закон України було прийнято. Із прийняттям Конституції 1996 р. процес юридичного оформлення української державності було переважно завершено. Згідно з Конституцією, «Україна є суверенна і незалежна, демократична, соціальна, правова держава» [3; 4]. За формою державного устрою Україна є унітарною, за формою державного правління, згідно з Конституцією 1996 р., Україна визначалася президентсько-парламентською республікою, де Президент є главою держави, а Кабінет Міністрів – вищим органом у системі органів виконавчої влади. Державна влада в Україні здійснюється на засадах її поділу на законодавчу, виконавчу та судову.

Висновки. На початку останнього десятиріччя ХХ ст. Україна здобула право на вільний і незалежний від жодної іншої держави розвиток. Процес юридичного оформлення Української держави розпочався ще до 24 серпня 1991 р. Переконавання в потребі повернення до ідеї власного державного дому почали визрівати в українському суспільстві ще з 1985 р., коли тодішній лідер СРСР розгорнув так звану «перебудову», наслідком якої стали перші альтернативні вибори до українського парламенту навесні 1990 р. Наступні події – проголошення Декларації про державний суверенітет Української РСР 16 липня 1990 р., прийняття Акту проголошення незалежності України 24 серпня 1991 р. і, нарешті, прийняття Верховною Радою Конституції України 28 червня 1996 р. – стали логічними ланками на шляху до реєстрації нового суб'єкта міжнародних відносин у рамках Європейського та світового співтовариства. Отже, доходимо таких висновків. По-перше, поступ України до свого державного повноліття розпочинався не на порожньому місці. Тисячолітня державницька традиція нашої історії була хоча і суперечливим, але чітким дороговказом для суспільної свідомості українців на цьому шляху. По-друге, вже від самого початку процесу відродження державності сили, які її уособлювали, одноставно визначили демократичний характер цієї державності, що уможливило згуртування навколо неї практично всього українського суспільства. Демократія сьогодні і надалі залишається основним вектором процесу легітимізації української державності. По-третє, змістовна завершеність правових актів, які юридично закріпили українську незалежність, призвела до остаточного оформлення засад новітньої державності України і розгортання процесів інтеграції країни до міжнародно-правових інституцій Європи та світу.

Література:

1. Акт проголошення незалежності України. *Історія української Конституції* / упоряд. А.Г. Слюсаренко, М.В. Томенко. Київ : Право, 1997. С. 305.
2. Декларація про державний суверенітет України. *Хрестоматія з правознавства* : збірник актів законодавства до занять з правознавства. Київ : Юрінком, 1996. С. 5–7.
3. Конституція України. *Вибірчий кодекс України*. Київ : Юрінком Інтер, 2020. 479 с.
4. Про громадянство України : Закон України від 18.01.2001 р. № 2235-III. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2235-14#Text> (дата звернення: 17.03.2017).
5. Про економічну самостійність Української РСР : Закон України від 03.08.1990 № 142-XII. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/142-12#Text> (дата звернення: 17.03.2017).
6. Про Президента Української РСР : Закон Української РСР від 05.07.1991 № 1295-XII. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1295-12#Text> (дата звернення: 17.03.2021).
7. Про проект нової Конституції України : Постанова Верховної Ради України від 01.07.1992 № 2525-XII. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2525-12#Text> (дата звернення: 17.03.2021).
8. Про проголошення незалежності України : Постанова Верховної Ради УРСР від 24 серпня 1991 р. *Хрестоматія з правознавства* : збірник актів законодавства до занять з правознавства. Київ : Юрінком, 1996. С. 8.
9. Алексєєв Ю.М., Кульчицький С.В., Слюсаренко А.Г. Україна на зламі історичних епох: Державотворчий процес 1985–1999 рр. Київ : ЕксОб, 2000. 296 с.
10. Головатий С. «Щоб забезпечити майбутність народу...». *Історія української Конституції* / упоряд. А.Г. Слюсаренко, М.В. Томенко. Київ : Право, 1997. С. 224.
11. Гончаренко В. Державно-правове будівництво в перші роки незалежності України (24 серпня 1991 р. – середина 1996 р.). *Вісник Академії правових наук України*. 2000. № 4. С. 76–87.
12. Конституції нових держав Європи та Азії / упоряд. С. Головатий. Київ : Право, 1996. 544 с.
13. Молода Українська держава на межі тисячоліть: погляд в історичне майбутнє демократичної, правової держави Україна / редкол.: В.Л. Рагульський (гол. ред.) та ін. Львів : б. в., 2001. 292 с.
14. Панюк А., Рожик М. Історія становлення української державності. Львів : Центр, 1995. 165 с.